

نقش شرکت‌های تجاری ایران و روسیه در اقتصاد دوران قاجار

سید رحمان حسنی*

چکیده

ایران در دوران قاجار به علت ضعف ساختار اقتصادی و نداشتن اقتصاد صنعتی، در اقتصاد بین‌المللی آن عصر جایگاهی نداشت. اما موقعیت مناسب تجاری ایران، سبب شده بود تا کشورهایی چون روسیه روابط تجاری خوبی با ایران داشته باشند. نیاز روسیه و ایران به برخی از محصولات یکدیگر باعث شد تا بازرگانان روسی و قفقازی و ایرانی در زمینه صادرات و واردات کالاهای ایرانی و روسی فعالیت کنند و شرکت‌های تجاری گوناگونی تأسیس کنند. در این پژوهش کوشش می‌شود تا با تکیه بر اسناد دوره قاجار جایگاه تجارتخانه‌های روسی و ایرانی در مناسبات تجاری ایران و روسیه بررسی شود.

واژگان کلیدی: ایران، روسیه، دوران قاجار، شرکت‌های تجاری، مناسبات تجاری

مقدمه

دوران قاجار یکی از دوره‌های حساس تاریخی ایران است که بیش از هر دوره دیگر از دولت‌های بزرگ استعماری اثر پذیرفت. ضعف تشکیلات سیاسی، نظامی و اقتصادی از یک سو و تهاجم کشورهای خارجی از سوی دیگر باعث شد تا ایران در مناسبات سیاسی خود به صورت کشوری منفعل درآید که بی‌گمان انگلیس و روسیه بیشترین نقش را در این زمینه داشتند. اقتصاد سنتی ایران در مقابل اقتصاد صنعتی غرب توان مقاومت نداشت و خیلی زود از پای درآمد. برای نوسازی ساختارهای قدیم اقتصاد ایران و آشنایی با پیشرفت‌های صنعتی غرب گام‌هایی برداشته شد، اما چشمگیر نبود؛ در نتیجه اقتصاد سنتی و بومی ایران به تدریج نابود شد و فقط اقتصاد سنتی - کشاورزی باقی ماند.

ایران دارای فرآورده‌های کشاورزی و دامی شایان توجهی بود؛ محصولاتی نظیر ابریشم، پنبه، خشکبار، برنج، غلات، شیلات، پوست، پشم و فرش مشتریان خوبی در اروپا، به‌ویژه در روسیه داشت. همجواری روسیه با ایران و وجود راه آبی دریای خزر و گسترش خطوط راه‌آهن روسیه به سواحل دریای خزر و گسترش بندرهای باکو، آستاراخان و کراسنودسک در روسیه و بندر انزلی در ایران زمینه روابط تجاری ایران و روسیه را بیشتر فراهم کرد؛ در نتیجه روس‌ها در بخش کشاورزی و شیلات ایران سرمایه‌گذاری گسترده‌ای انجام دادند.

بازرگانان قفقازی، روسی، ارمنی و ایرانی در گسترش صادرات و واردات ایران، به‌ویژه از راه دریای خزر نقش بسیاری داشتند. اسناد و مدارکی وجود دارد که نشان می‌دهد روس‌ها در کنار ایرانیان در عرصه‌های مختلف تجاری فعالیت می‌کردند. افزون بر بازرگانان ایرانی و روسی، فرانسوی‌ها، آلمانی‌ها، ایتالیایی‌ها، یونانی‌ها و عثمانی‌ها هم از راه دریای خزر به کمک کمپانی‌های معروف کشتی‌رانی روسی مانند

قفقاز مرکوری کالاهای خود را به ایران می‌فرستادند. با تأسیس راه‌آهن ماورای قفقاز و ماورای خزر بندرهای باکو، آستاراخان و کراسنودسک بیش از گذشته غنی شدند و تجارت دریایی رونق یافت.

شرکت‌های تجاری ایرانی

در اینجا به مهم‌ترین شرکت‌های ایرانی اشاره می‌شود که در مناسبات تجاری ایران و روسیه نقش داشتند:

۱. *تجارتخانه تومانیانس*: این تجارتخانه یکی از معتبرترین مؤسسه‌های اقتصادی

ایران بود که در زمینه صادرات محصولات مختلف مانند میوه و خشکبار، ابریشم، پنبه به روسیه و واردات آهن و دیگر کالاهای روسی به ایران فعالیت می‌کرد.

هاراطون تومانیانس، بنیانگذار تجارتخانه تومانیانس بود که در حدود اواسط

سده نوزدهم میلادی کارش را در میزانه کوچکی در تبریز آغاز کرد. هاراطون در آن زمان خشکبار و ابریشم به روسیه صادر می‌کرد و آهن‌آلات و دیگر کالاهای روسی را به ایران می‌آورد (تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران: ۴۷).

پسران هاراطون نیز در امر بازرگانی فعالیت می‌کردند و ابتدا در آذربایجان

شرکت‌های تجاری تأسیس کردند و سپس فعالیت خود را در دیگر شهرهای شمالی مانند انزلی و رشت و بار فروش گسترش دادند.

تجارتخانه تومانیانس ابتدا در زمینه صادرات و واردات فعالیت می‌کرد، اما به تدریج

افزایش ثروت این مؤسسه، صاحبان آن را به سمت تولید مستقیم محصولات صادراتی کشاند. به گونه‌ای که افزون بر آذربایجان، در گیلان، مازندران، قزوین و ساوه و دیگر مناطق به تولید پنبه، میوه و خشکبار و ابریشم پرداختند. آنها در امر ملک‌داری

(زمین‌داری) و کارهای بانکی و صرافی نیز فعالیت می‌کردند. هنگام جنگ‌های داخلی امریکا (این کشور بزرگ‌ترین تولیدکننده پنبه بود) پنبه ایران اهمیت بسیاری یافت و برادران تومانیانس از راه فروش پنبه و صادرات آن به روسیه سود فراوانی بردند.

دو تن از برادران تومانیانس برای راحتی در امر تجارت با روسیه در باکو مقیم شدند و دو تن دیگر در تبریز و تهران ماندند و به فعالیت پرداختند. شهرت و آوازه این برادران از تهران به ادسا، مسکو و لندن هم رسیده بود.

فعالیت گسترده برادران تومانیانس در تجارت داخلی و خارجی و آشنایی با پول‌های خارجی سبب شد تا آنها به شغل صرافی توجه کنند و از این راه منافع هنگفتی به دست آورند و بتوانند مؤسسه تومانیانس را به بانک تبدیل کنند. آنها با افتتاح حساب برای مشتریان خود تا سقف شش درصد به صاحبان حساب سود پرداخت می‌کردند. این امر باعث شد تا افراد برای گشایش حساب در آن مؤسسه مشتاق شوند؛ در نتیجه سپرده و موجودی مؤسسه افزایش یافت و توانست با دیگر مؤسسه‌های پولی و مالی به رقابت بپردازد. افزایش سپرده‌های جاری مؤسسه تومانیانس سبب شد تا به راحتی بتواند اعتبار بسیاری به مشتریان خود بدهد. این گونه فعالیت‌ها، برادران تومانیانس را بیش از پیش در امر اقتصاد و تجارت کشور سهیم کرد. شهرت تجارتخانه تومانیانس در امر بانکداری به حدی رسید که آن را قادر ساخت با بانک شاهنشاهی به رقابت بپردازد.

از دیگر کارهایی که تجارتخانه تومانیانس به آن اهتمام می‌ورزید، استخراج برخی معادن نظیر مس، زغال سنگ و گوگرد و تأسیس کارخانه‌هایی برای پاک کردن پنبه و خشک کردن میوه و تجارت نقره بود. در آن زمان قیمت نقره در ایران در مقایسه با طلا از مراکز جهانی گران‌تر بود و چون برای صادرات و واردات فلزات محدودیت چندانی

وجود نداشت، برخی از مؤسسه‌ها از جمله تومانیانس با وارد کردن نقره و صادر کردن طلا سود سرشاری می‌بردند (همان: ۴۸-۴۹).

با وجود فعالیت گسترده بانکی و صرافی مؤسسه تومانیانس، میان این مؤسسه و بانک استقراضی رقابت وجود نداشت، این مسئله به غیرسیاسی بودن تجارتخانه تومانیانس بازمی‌گشت.

بخش عمده‌ای از فعالیت تجاری تومانیانس با روسیه از راه دریای خزر انجام می‌شد. آنها دو کشتی کوچک بخار در دریای خزر (چنان‌که دولت روسیه هم به آنها اجازه داده بود) به آب انداخته بودند و بین انزلی و بادکوبه وظیفه حمل‌ونقل کالا و جابه‌جایی مسافر را بر عهده داشتند (معتضد، ۱۳۶۶: ۶۴۶).

تجارتخانه تومانیانس در مواقع حساس و بحرانی از لحاظ مالی به دولت مرکزی ایران کمک می‌کرد، برای مثال هنگامی که در سال ۱۳۱۸ ق/ ۱۹۰۰ م دولت ایران کوشید تا مبلغ ۲۲/۵۰۰/۰۰۰ منات طلا با بهره پنج درصد از دولت روسیه قرض بگیرد، الکساندر تومانیانس پذیرفت که مبلغ مزبور را به دولت ایران بپردازد (همانجا).

تجارتخانه تومانیانس از لحاظ فعالیت اقتصادی و تجاری به دو بخش تقسیم می‌شد؛ یک بخش آن مربوط به ایران و بخش دیگر مربوط به روسیه بود. در ابتدا هر دو بخش با یکدیگر ارتباط تنگاتنگ داشتند. اما بعدها از نظر اقتصادی و حسابداری، به‌ویژه در سال‌های پیش از جنگ جهانی اول از یکدیگر جدا شدند؛ به‌گونه‌ای که حتی نوع فعالیت‌هایشان در روسیه و ایران متفاوت شد (تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران: ۴۹).

تجارتخانه تومانیانس در روسیه سهام برخی از شرکت‌های بزرگ روسی نظیر نوبل، شرکت نفت باکو و شرکت لیانازوف را در اختیار داشت و حتی در بورس هم

فعالیت می‌کرد. کارهای این تجارتخانه در روسیه تابع اوضاع اقتصادی آن کشور و در ایران تابع اوضاع اقتصادی ایران بود.

شعبه‌های تجارتخانه تومانیانس در روسیه، در شهرهای بادکوبه، حاجی‌ترخان و مسکو دایر بود و این موسسه با برخی از بانک‌های اروپای مرکزی و غربی ارتباط داشت و کارهای خود را در وین، برلن، پاریس، لندن و قسطنطنیه از طریق آنها انجام می‌داد. شعبه‌های تجارتخانه مزبور در ایران در شهرهای تهران، تبریز، رضائیه، رشت، انزلی، قزوین، سبزوار و گرگان فعالیت می‌کرد (همانجا).

هنگامی که در ایران میان بازرگانان خارجی رقابت شدیدی وجود داشت، تجارتخانه تومانیانس توانست در بحران‌ها به فعالیت خود ادامه دهد. در دوران جنگ جهانی اول، دارایی این مؤسسه به سه میلیون تومان و بدهکاری آن به یک و نیم میلیون تومان رسیده بود. همچنین مخارج اداری مؤسسه سالیانه حدود شصت هزار تومان بود (همان: ۴۹-۵۰). مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

سرانجام، تجارتخانه تومانیانس پس از پایان جنگ جهانی اول با بحران شدیدی روبه‌رو شد. هنگامی که بخشی از دارایی این مؤسسه در روسیه توقیف شد، در ایران نیز مردم سپرده‌های خود را درخواست کردند و با وجود آنکه دارایی مؤسسه از بدهکاری‌هایش بیشتر بود، به دلیل دسترسی نداشتن به همه اموال و دارایی خود، نتوانست از عهده مشکلات برآید. بهره‌برداری رقیبان این تجارتخانه از اوضاع به وجود آمده وضع آن را بدتر کرد و با وجود حمایت مالی دولت ایران نتوانست به کار ادامه دهد؛ در نتیجه ورشکست و توقیف شد (همانجا).

۲. تجارتخانه آرامیانس: بیست نفر از کارکنان تجارتخانه تومانیانس شرکتی به نام آرامیانس تشکیل دادند که بعدها اعضای آن به نه نفر کاهش یافت. این شرکت در

رشت، تبریز، باکو، ادسا و مسکو نمایندگی‌های تجاری داشت. بخش اصلی کار شرکت آرامیانس صادر کردن پنبه و پشم به روسیه و وارد کردن نقره و قماش از آن کشور بود (اشرف، ۱۳۵۹: ۷۸).

۳. *تجارتخانه بدل آرزومانیان*: بدل آرزومانیان و برادرانش با سرمایه حدود سیصد هزار تومان تجارتخانه خود را تأسیس کردند. آنها بخشی از مواد خام مورد نیاز بازارهای روسیه را از ایران تهیه و به آن کشور صادر و در مقابل شمش نقره و برخی کالاهای روسی را به ایران وارد می‌کردند (همانجا).

۴. *تجارتخانه صفاتیه*: این شرکت در زمان مظفرالدین شاه (۱۳۲۴-۱۳۱۳ق / ۱۹۰۶-۱۸۹۵م) در شهر ساری تشکیل شد و ریاست آن را عمده‌التجار، حاجی محمدحسن تاجر، بر عهده داشت. این مؤسسه در مازندران و برخی مناطق دیگر نظیر تهران، اصفهان، یزد فعالیت می‌کرد و در باکو هم نمایندگی داشت و از راه دریای خزر به تجارت مشغول بود.^(۱)

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

تجارتخانه‌های روسی در ایران

روس‌ها بازارهای مناطق شمالی و تا حدی نواحی مرکزی و جنوبی ایران را در اختیار داشتند.

حدود دو سوم تجارت ایران در اختیار روسیه بود. بازرگانان روسی در بخش‌های گوناگون از جمله راهسازی و حمل‌ونقل، تأسیسات بندری و شیلات سرمایه‌گذاری کرده بودند. بخشی از سرمایه‌گذاری روس‌ها در بخش معدن بود، مانند قراچه‌داغ آذربایجان که حکومت ایران به موجب قرارداد ۱۰ جمادی‌الاول ۱۳۱۶ / ۲۸ سپتامبر ۱۸۹۸ آن را به مهندسان روسی به نام‌های کورماکف، لومنتزکی، نمایندگان گوریانف و ایناکیف واگذار کرده بود (لتین، ۱۳۶۷: ۱۰۹).

پس از انعقاد عهدنامه ترکمانچای روس‌ها به تدریج روانه ایران شدند و در مناطق و شهرهای ساحلی دریای خزر کاروانسراهای تجارتهی ساختند و به تجارت پرداختند. در بارفروش (بابل) تجارت به حدی رونق داشت که در پاره‌ای اوقات با رشت برابری می‌کرد و حتی مردم عادی بارفروش با زبان روسی آشنا بودند.

مهم‌ترین تجارتخانه‌های روسی در ایران عبارت بودند از:

۱. *تجارتخانه کوکاروف*: کوکاروف، بازرگان روسی، این تجارتخانه را در سال‌های دهه ۱۸۵۰م تا ۱۲۶۶ق در ایران تأسیس کرد. این تجارتخانه به دلیل رقابت با بازرگانان اروپایی تعطیل شد. به نظر می‌رسد این نخستین تجارتخانه روسی در ایران بوده است (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۱۵۵).

۲. *تجارتخانه ن.ن. کونشین*: کونشین یکی از بازرگانان توانای روسی بود که در سال‌های ۱۸۸۴ تا ۱۸۸۹م تا ۱۳۰۲ تا ۱۳۰۷ق کالاهایی به ارزش ۶۶۰/۰۰۰ روبل وارد ایران کرد، اما چون معادل صد هزار روبل ضرر کرد از تجارت با ایران چشم پوشید (همانجا).

۳. *بانک استقراضی*: بانک استقراضی افزون بر فعالیت بانکی و پرداخت وام در قبال گرفتن اموال، در صادرات و واردات اجناس ایرانی و روسی نقش داشت؛ به عبارت دیگر به شکل واسطه‌ای عمل می‌کرد. این بانک در مناطق مختلف شمال ایران، مرکز و غرب و شرق ایران مثل جلفا، انزلی، اصفهان، مشهد، سبزوار، نصرت‌آباد (سیستان)، رشت (به نمایندگی برادران ترسرسیسیانس)، تبریز، تهران، بارفروش، همدان، کرمانشاه و ارومیه شعبه و نمایندگی داشت (لتین، ۱۳۶۷: ۹۴-۹۳).

۴. *تجارتخانه سوریان کوسیچ*: این شرکت جزیی فروش بود و در زمینه فروش چینی و شیشه فعالیت می‌کرد. مرکز آن در تهران بود و سالیانه حدود صد هزار روبل فروش داشت (همانجا).

۵. دفتر حمل‌ونقل ایران: این مؤسسه تجاری در جلفا، آستارا، رشت، بندرگز، تهران و مشهد در امر حمل‌ونقل کالا و جابه‌جایی مسافر فعالیت می‌کرد. بنگاه حمل‌ونقل ایران در حوالی کارگاه سراجی و درودگری خود در رشت کارگاه‌های تعمیر ابزار کار، تولید چرخ‌های دستی، کارگاه آهنگری با دو کوره، کارگاه ساخت وسایل تراش آهن و پنج کوره قابل حمل تأسیس کرد (همانجا).

۶. بنگاه تجاری روسیه و ایران: مرکز این مجتمع در مسکو بود و در تهران و بوشهر نمایندگی داشت (همانجا).

۷. شرکت کشتی‌رانی تجار و تجاری روسی: شرکت‌های کشتی‌رانی روسی افزون بر فعالیت در دریای خزر، در بندرهای خلیج فارس هم کار می‌کردند. این شرکت به خط ادسا - خلیج شهرت داشت. کشتی‌های این شرکت در سال، چهار سفر انجام می‌دادند و با بندرعباس، لنگه، بوشهر و خرمشهر ارتباط داشتند. نمایندگان شرکت در بوشهر، ام. آ. کنف؛ در بندرعباس، آقاسلیمان عوضی؛ در بندر لنگه، حاجی عبدالرحمن بن کاظم و در خرمشهر، ام. بازیل بودند (همان: ۱۱۸-۱۱۹).

۸. خط کشتی‌رانی قفقاز مرکوری در بحر خزر: این شرکت در انزلی نمایندگی داشت و نماینده آن شخصی به نام کزنسکو بود (کرزن، ۱۳۷۳: ۱۱۷).

۹. تجارتخانه آرزومانف در مسکو: این شرکت در همدان و تهران فعال بود و صمغ و پوست و میوه‌های خشک را به روسیه صادر می‌کرد. فروش سالیانه شرکت مزبور معادل شش صد هزار روبل بود (همانجا).

۱۰. برادران نابل: این تجارتخانه نفت روسیه را به ایران وارد می‌کرد. این شرکت افزون بر انزلی و رشت و آستارا در همدان و اصفهان نیز فعالیت داشت (همانجا).

۱۱. تجارتخانه استوکن: مرکز این تجارتخانه در مسکو بود. این شرکت در مشهد و

سبزوار نمایندگی داشت (لتین، ۱۳۶۷: ۱۱۸-۱۱۹).

۱۲. شرکت برادران زرنزینف: مرکز کمپانی مزبور در مسکو بود و در خرمشهر

فعالیت می‌کرد (همان: ۱۲۰).

۱۳. شرکت ک. واس. لیانازوف: مرکز این شرکت در آستاراخان بود و

برادران ترسکیسانس نمایندگی آن را در رشت بر عهده داشتند. شرکت لیانازوف در سراسر سواحل و مناطق شمالی از آستارا تا استرآباد فعال بود (تیموری، ۱۳۳۲: ۲۹۵-۳۰۱).

۱۴. شرکت بارانسکی: این شرکت در سبزوار و در زمینه صادرات پنبه و خشکبار

به روسیه فعال بود (لتین، ۱۳۶۷: ۱۲۰).

۱۵. کارگاه دستی لودویک رابنک: مرکز این مؤسسه در مسکو بود، اما بیشتر در

ایران فعالیت می‌کرد و چیت‌های نقش‌دار از روسیه به ایران می‌آورد. فروش سالیانه این تجارتخانه حدود یک میلیون روبل برآورد شده است (همانجا).

۱۶. اصلانیانس: مرکز این تجارتخانه در تهران بود و کارش واردات شکر روسیه به

ایران و صادرات پوست بره، میوه‌های خشک به روسیه بود. این تجارتخانه سالیانه هشتصد هزار روبل فروش داشت (همانجا).

۱۷. شرکت روسیا: این شرکت در تهران نمایندگی داشت و در زمینه بیمه فعال بود

(همانجا).

۱۸. پروخوروف: مرکز این کمپانی در مسکو بود و در تهران نمایندگی داشت. کار

این شرکت واردات پارچه‌های کتانی روسیه به ایران بود و سالیانه هزار عدل پارچه به ارزش سیصد هزار روبل فروش داشت (همانجا).

۱۹. شرکت آی.سی.روزنبوم: این شرکت در تهران و بارفروش فعالیت می‌کرد و

در امر خرید پنبه و صادرات آن به روسیه نقش داشت (همان: ۱۲۱).

۲۰. ا.د.م/اوسر: این شرکت در بارفروش نمایندگی داشت و در زمینه خرید و

صادرات پنبه به روسیه فعال بود (همانجا).

۲۱. ترمیکیر تیرشف: این شرکت در تربت حیدریه فعال بود و کارش صدور پنبه

از ایران به روسیه بود (همانجا).

۲۲. شرکت پرودینیک: این کمپانی در رشت، تهران و تبریز فعالیت می‌کرد. بیشتر

کار این شرکت واردات کالاهای لاستیکی و گالش از روسیه به ایران بود (همانجا).

۲۳. ویرمکروبیچ یانس: یانس در سبزوار و نیشابور کارخانه پنبه‌پاک‌کنی داشت و

کارش صدور پنبه ایران به روسیه بود. (۲)

۲۴. شرکت نیکلاآواقینانس: این شرکت در شیراز فعالیت می‌کرد و در صادرات

پوست بره ایران به روسیه نقش داشت (لتین، ۱۳۶۷: ۱۲۱).

۲۵. پانیانس: این شخص تاجر ارمنی تبعه روس بود که در بارفروش

کارخانه پنبه‌پاک‌کنی داشت و پنبه ایران را به روسیه صادر می‌کرد. (۳)

۲۶. باغدیانس: او تاجر ارمنی تبعه روس بود که با مشارکت پانیانس در بارفروش

کارخانه پنبه‌پاک‌کنی داشت و در صادرات پنبه ایران به روسیه فعالیت می‌کرد. این

کارخانه در سال ۱۳۲۰ ق/ ۱۹۰۲ م در بارفروش ساخته شد و شامل سه کارخانه

کوچک‌تر بود (همانجا).

به دلیل نیازی که روسیه به پنبه ایران داشت، افزون بر کارخانه‌های

پنبه‌پاک‌کنی که به آنها اشاره شد، کارخانه‌های پنبه‌پاک‌کنی دیگری نیز در

شهرهای مختلف شمال ایران و خراسان فعالیت می‌کردند، برای نمونه می‌توان

به این موارد اشاره کرد: کارخانه پنبه‌پاک‌کنی صادق علی‌اف در ساری (تولید و بسته‌بندی پنبه)، کارخانه‌های پنبه‌پاک‌کنی پتروسیان و کاراپتیان در بندر گز، کارخانه علی‌اف در نیشابور، کارخانه پنبه‌پاک‌کنی تریکوویچ در نیشابور و کارخانه‌های پنبه‌پاک‌کنی میان‌آباد و جوین خراسان (معتضد، ۱۳۶۶: ۴۱۸-۴۱۹).

۲۷. شرکت سهامی پنبه‌پاک‌کنی در ایران: این شرکت در سال ۱۳۲۲ ق/ ۱۹۰۴ م به کمک بانک استقراضی روس ایجاد شد. این شرکت در امر پاک‌کردن پنبه و بسته‌بندی آن برای صنایع روسیه فعال بود (همان: ۴۱۸).

۲۸. مارک‌بندیک: این تجارتخانه در باکو تأسیس شد و در زمینه تجارت با ایران فعالیت داشت (لتین، ۱۳۶۷: ۲۳۰).

۲۹. تجارتخانه آراکس: پنج تن به نام‌های رستم غفوریانس، متصدی دولت ایران مقیم در بادکوبه؛ زمانتی گریگوریانس مقیم در بادکوبه؛ آقاجان (تبعه عثمانی) مقیم در بادکوبه؛ ایکان دیودومانف تبعه روس و مقیم در تبریز و کاسپار عدس (ادس) آن‌جاویانس تبعه ایران مقیم در تبریز در سال ۱۳۱۷ ق/ ۱۸۹۹ م تجارتخانه آراکس را با مرکزیت آستاراخان تأسیس کردند. شرکت مزبور در شمال ایران، خراسان و آذربایجان فعالیت داشت.^(۴)

۳۰. تجارتخانه کوسییس تفوفیلاکتوس یا برادران کوسییس: برادران کوسییس یونانی‌الصل و تبعه روس بودند. این تجارتخانه با سرمایه روسیه در ایران فعالیت می‌کرد و امتیاز بهره‌برداری از جنگل‌های شمال ایران از آستارا تا استرآباد را از رمضان ۱۳۰۷ تا رجب ۱۳۲۵ / آوریل ۱۸۹۰ تا مارس ۱۹۰۸ به‌دست آورد (لتین، ۱۳۶۷: ۱۲۱-۱۲۰).

نتیجه

موقعیت مناسب ایران در زمینه کشاورزی و دامپروری و شیلات و همجواری با روسیه و وجود راه‌های آبی و خشکی، به‌ویژه دریای خزر باعث شد تا روس‌ها مشتریان خوبی برای محصولات ایران باشند. مهم‌ترین مراکز تولید محصولات ایران استان‌های فارس، خراسان، اصفهان، همدان، آذربایجان، کرمانشاه و سواحل دریای خزر (گیلان، مازندران و استرآباد) بود. در این مناطق و دیگر مراکز، بازرگانان روسیه در کنار بازرگانان ایران فعال بودند.

پس از امضای قرارداد ترکمانچای و ضمیمه تجاری آن، مناسبات بازرگانی ایران و روسیه به تدریج گسترش یافت. با تأمین امنیت بازرگانان روسیه در ایران و گشایش و گسترش راه‌های تجاری شمال و گسترش بندر انزلی در اواسط دوره ناصری بیش از پیش مناسبات بازرگانی ایران و روسیه رشد کرد؛ در نتیجه بازرگانان روسی (قفقازی، ارمنی و یونانی تبعه روس) در کنار بازرگانان ایرانی هرکدام با تأسیس شرکت تجاری و سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف کشاورزی، دامپروری و شیلات به فعالیت پرداختند. این فعالیت‌ها بخشی مربوط به ایران و صدور محصولات این کشور به روسیه و یا به کشورهای اروپایی، به‌ویژه اروپای شرقی بود و بخشی دیگر مربوط به واردات محصولات روسی و حتی اروپایی به شکل ترانزیت از راه روسیه و بندرهای دریای خزر به ایران بود. البته، گسترش راه‌آهن و توسعه بندرهای دریای خزر و ارتباط خطوط راه‌آهن روسیه با اروپا و امنیت راه‌های شمالی ایران نسبت به راه‌های جنوبی، تجارت ایران را از راه‌های شمالی آسان‌تر کرده بود.

منابع

- اشرف، احمد (۱۳۵۹)، موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجاریه، چاپ اول، تهران، زمینه.
- تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران (۱۳۰۷-۱۳۳۷ش)، گروهی از مؤلفان، تهران.
- تیموری، ابراهیم (۱۳۳۲)، عصر بی‌خبری (تاریخ امتیازات در ایران)، تهران، اقبال.
- کاظم‌زاده، فیروز (۱۳۷۱)، روس و انگلیس در ایران (پژوهشی درباره امپریالیسم) ۱۸۶۴-۱۹۱۴م، برگردان: منوچهر امیری، چاپ دوم، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- کرزن، جرج ن (۱۳۷۳)، ایران و قضیه ایران، جلد اول، برگردان: غلامعلی وحید مازندرانی، چاپ چهارم، تهران، علمی و فرهنگی.
- لیتن، ویلهلم (۱۳۶۷)، ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی (۱۸۶۰-۱۹۱۹)، برگردان: مریم میراحمدی، چاپ اول، تهران، معین.
- معتضد، خسرو (۱۳۶۶)، حاج امین‌الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری در ایران، چاپ اول، تهران، جانزاده (آستان قدس).

اسناد

۱. بایگانی اسناد وزارت امور خارجه ایران، سند شماره ۱۰-۲۲-۱۳۲۰ق.
۲. همان، سند شماره ۱-۱۲-۱۳۲۳ق.
۳. همان، سند شماره ۱۲۴-۱۰-۱۳-۱۳۲۲ق.
۴. همان، سند شماره ۸-۲-۱۳۲۰ق.